ASPECTE ALE LITERATURII GRECEȘTI DIN PERIOADA ROMANĂ

DE

MARTA GUȚU

Dacă numeroase studii, aplicate unor autori sau îmbrățișînd probleme generale de istoria literaturii și civilizației grecești, au fost și sînt întreprinse începînd cu epoca arhaică și ajungînd pînă la cea elenistică, perioada romană a acestei culturi, socotită minoră dintr-un punct de vedere mai strict literar, dar deosebit de interesantă ca fenomen de tranziție și sincretism ideologic, a suscitat în mai mică măsură, sub acest aspect, atenția cercetătorilor. Ni se pare, deci, demnă de semnalat apariția volumului lui B. P. Reardon [1], care reușește, — printr-o cercetare ce îmbină studiul analitic pe autori și opere cu priviri de sinteză asupra primelor trei secole ale e.n. — , să construiască o imagine cît mai completă a acestei perioade.

Preocupat îndeosebi de problema romanului și a novellei grecești, după cum reiese din recenziile publicate la cărțile lui B. E. Perry și a lui C. Miralles, B. P. Reardon ne oferă de astă dată un studiu deosebit de amplu și de serios despre literatura greacă din epoca romană, pe care o analizează în raport cu cele două aspecte dominante ale epocii : retorica și religia. Cercetarea lui B. P. Reardon pornește din intenția de a corija și nuanța părerile, în general, defavorabile, despre literatura acestei epoci, apreciată mai ales pentru valoarea ei documentară. El merge astfel pe urmele unor autori care, cam din 1920 încoace, au modificat vederile asupra acestei perioade, fie în monografii — am putea cita în acest sens cărțile lui M. Caster sau J. Bompaire despre Lucian din Samosata, A. Boulanger despre Aelius Aristides — , fie în studii despre istoria culturii și civilizației grecești (W. Jaeger sau H. Marrou). Originalitatea cărții lui B. P. Reardon constă însă în modalitatea de tratare, în efortul de a reface o imagine culturală cuprinzătoare a Greciei tardive. Rezultatul este un studiu mai puțin precis decît o istorie a literaturii —menționăm că autorii nu sînt tratați cronologic și că se acordă o mai mică importanță celor foarte cunoscuți — , mai limitat decît unul de istoria culturii, dar interesant prin interferența permanentă între producția literară, atmosfera

---

[1] B. P. Reardon, *Courants littéraires grecs des IIe et IIIe siècles après J. C.*, Paris, Les Belles Lettres, 1971, 412 p. (Annales littéraires de l'Université de Nantes, Fascicule 3).

St Cl, XV, 1973, p. 141–149, Bucuresti

culturală și spiritul religios al epocii. Așadar, cartea urmărește relația dintre aspectele literare cele mai semnificative și curentele culturale dominante, tensiunea care există între elementul tradițional, conservator, menținut în și prin educația retorică, și cel novator, datorat unor spirite creatoare. Conceptele fundamentale în jurul cărora se grupează cele trei mari secțiuni ale cărții („Le Cadre", „L'Ancien" și „Le Nouveau") sînt παιδεία și μίμησις. Παιδεία este definită de către B. P. R. ca avînd o dublă semnificație: pe de o parte ea reprezintă procesul de educație exercitat de greci asupra romanilor și influența literaturii grecești asupra celei romane; acest proces este, după părerea noastră, prea mult scos în evidență, fără a se ține seama de faptul că, în aceste secole, literatura romană se constituise de multă vreme, ca urmare a unei asimilări ce îi este proprie, ca o literatură originală; pe de altă parte παιδεία înseamnă, înăuntrul spațiului elenic, atitudinea conștientă a grecilor față de propriul lor patrimoniu cultural, efortul de a-l păstra și de a-l pune în valoare. Μίμησις ar reprezenta expresia literară a conceptului de παιδεία, referire la tradiție și totodată, codificare a ei. B. P. R. reia în acest sens accepția formulată deja de J. Bompaire [2] și consideră, ca și acesta, că noțiunea de μίμησις, în sensul imitării scriitorilor clasici, înseamnă mai mult decît o practică și o doctrină strict literară, devine o necesitate și un act de cultură. Ne-am fi așteptat, poate, ca alături de μίμησις să figureze și o analiză a conceptului de τέχνη, tot ca expresie a celui de παιδεία; pe lîngă faptul că el explică în bună parte principiul estetic care a stat la baza oricărei creații artistice grecești și care s-ar putea rezuma în formula „a spune mai bine, a spune mai frumos", atenția acordată acestui concept, în special în secolele II—III e.n., ar putea lămuri în mare măsură renașterea sofisticii, ar explica aspecte ale creației literare originale și ale orientării filozofice. După prezentarea unei vederi de ansamblu asupra contextului social-istoric și mai ales asupra aspectului cultural pe care îl oferă primele secole ale e.n., B. P. R. fixează și analizează în prima secțiune a cărții două direcții socotite de el precumpănitoare această parte: filozofia și retorica. Pornind de la ideea că ne aflăm într-o perioadă de didacticism și eclectism filozofic, autorul scoate în evidență tendințele doctrinale manifestate prin cîțiva dintre autorii cei mai reprezentativi; sînt analizate aici nu numai scrieri cu caracter filozofic mai strict și cu o orientare mai bine definită (stoicismul lui Marcus Aurelius, platonismul lui Plotin sau scepticismul lui Sextus Empiricus), ci și acele opere literare, științifice sau cu pretenția de a fi științifice, erudite, în care sînt introduse noțiuni de filozofie; sînt incluși aici autori ca Lucian, Elian Filostrat, Ptolemaios, grupați sub denumirea de „Halbphilosophen". În acest capitol, B. P. R. acordă o foarte mare atenție aplicării practice a filozofiei, mai precis a teoriei platonice despre suflet și despre cunoaștere în domeniul medicinii, ocupîndu-se pe larg de teologia medicală a lui Galenus. Legătura cu conceptul de παιδεία este evidentă, căci filozofia devine nu numai o meserie, ci, prin activitatea comentatorilor și compilatorilor, ea reprezintă un bagaj de cunoștințe necesar oricărui om cultivat (πεπαιδευμένος). În capitolul despre retorică,

---

[2] Cf. J. Bompaire, *Lucien écrivain: imitation et création*, Paris, 1958, partea I: *La doctrine de la mimésis*.

după ce face un istoric al noţiunii şi al semnificaţiei ei, B. P. R. se opreşte îndelung asupra transformării retoricii în disciplină şcolară ca urmare a unui proces din ce în ce mai accentuat de studiere a partiţiunilor retoricii, a clasificării stilurilor şi a fixării în anumite canoane a calităţilor şi defectelor acestora. Devenită principal obiect de studiu în şcoală, în forma acelor προγυμνάσματα sau μελέται, retorica îşi pierde sensul unei teorii şi formări culturale, aşa cum o concepuse Isocrate în programul său, transformîndu-se într-o τέχνη care funcţionează aproape exclusiv prin μίμησις . Problema „imitaţiei" autorilor clasici, mai exact a stabilirii unor modele stilistice demne de imitat, aduce în discuţie mult dezbătuta chestiune a „asianismului" şi „atticismului". După ce face un istoric detaliat al acestei controverse pe care o prezintă cu distanţa unui spirit critic deosebit de cumpătat, B. P. R, subliniază importanţa discuţiei pentru înţelegerea sofisticii a II-a, pentru limpezirea raportului dintre retori şi public la sfîrşitul secolului I e.n. B. P. R. conchide, ca şi alţi cercetători, că nu există de fapt o opoziţie atît de marcată între atticism şi asianism — aşa cum o formulase W. Schmid [3] — şi că ele nu sînt altceva decît expresia socială şi formula literară a aceluiaşi fenomen — renaşterea sofistică.

Concluzia autorului la această secţiune este cuprinsă într-o fericită formulare — μίμησις ῥητορική — care semnifică atît preocupările teoretice manifestate de sofistica a II-a şi aplicate mai ales studierii stilurilor literare, cît şi ansamblul de locuri şi personaje tradiţionale pe care aceasta îl pune la dispoziţia autorilor, devenind astfel principalul mijloc de formare culturală şi izvor de inspiraţie literară. Se trece astfel la cea de a doua secţiune mare a cărţii, „L'Ancien", cum o numeşte autorul, secţiune în care sînt analizate formele retorice cele mai utilizate în secolele II—III e.n. — μελέτη şi λόγος ἐπιδεικτικός — şi felul în care acestea pătrund în literatură. Pornind de la preocupările teoretice ale lui Aelius Aristides şi mai ales ale lui Hermogenes, care acordă o deosebită importanţă categoriilor şi calităţilor stilurilor, B. P. R. se opreşte asupra exerciţiului şcolar obligatoriu — μελέτη — şi a rolului său formativ şi cultural. Sursa utilizată pentru aprecierea locurilor şi formulelor vehiculate de μελέτη este Filostrat, pe care B. P. R., pe bună dreptate, îl foloseşte cu discernămînt. Autorul reliefează caracterul de spectacol istoric şi literar al acestor μελέται, renumele pe care îl dobîndesc unii sofişti ca interpreţi ai unor personaje devenite clasice, atenţia deosebită pe care o acordă cuvîntului, studierea pînă la exces a modelului. Distincţia între retor şi scriitor dispare, iar aceste exerciţii şcolare sau publice nu numai că încadrează orice formă literară într-o diviziune retorică, într-un anumit λόγος, dar fac retorica însăşi să se literaturizeze. Ni se pare că era potrivit să se ia în discuţie şi problema raportului între retori şi publicul lor, căci dacă primii sînt πεπαιδευμένοι, este probabil că nu se puteau adresa unui auditoriu nefamiliarizat cu locul comun şi cu aluzia literară.

Modul în care retorica se literaturizează, fără ca scriitorii să se îndepărteze printr-o creaţie proprie de formulele şi formele de discurs (în speţă λόγος ἐπιδεικτικός) preconizate de acesta, este studiat de B. P. R.

---

[3] Cf. W. Schmid, *Der Attizismus in seinen Hauptvertretern*, Stuttgart, 1887—96.

în „Imnurile sacre" ale lui Aelius Aristide. Am face observaţia că ponderea din ce în ce mai mare pe care o capătă λόγος ἐπιδεικτικός în secolul II e.n., faţă de λόγος δικανικός sau βουλευτικός, este urmarea clară a modificării vieţii politice; într-o epocă în care aceasta se află în mîinile unei puteri centralizatoare şi în care discursurile deliberative au o eficacitate socială redusă, limitîndu-se doar la exhortaţii în favoarea acestei puteri, orice elocinţă devine epideictică, decorativă, constituind punctul de atracţie al unei întruniri publice. Utilitatea socială a discursului dispare, sau mai exact a fi decorativ este egal cu a fi util. Mai mult decît atît, acest context determină însăşi modificarea structurii genului epideictic, care devine un cadru foarte potrivit pentru ceea ce R. Reitzenstein [4] numeşte „freie Erfindung", pentru variaţii literare în jurul unei teme (μῦθος) centrale. „Imnurile sacre" ale lui Aelius Aristides sînt un foarte bun exemplu în acest sens, iar R. Reitzenstein a mers pînă acolo, încît să considere că astfel de aretalogii au stat la baza naşterii romanului grec. Obiecţia pe care am aduce-o acestei ipoteze este aceea că, dacă retorica poate furniza locuri comune şi un cadru potrivit pentru dezvoltări literare, ea nu poate fi considerată drept unică sursă de apariţie a unei proze literare nepracticate pînă în această perioadă şi nici nu poate deveni literatură, atîta timp cît autorii nu se detaşează, printr-un efort de elaborare proprie, de repertoriul temelor şi reţetelor retorice. Aşadar, s-ar putea vorbi, într-un anumit sens, de creaţie „retorică" şi creaţie „literară" [5], în alt sens ele se identifică. B. P. R. adoptă această din urmă soluţie, considerînd că este „retorică" orice producţie literară care se aseamănă, din punctul de vedere al formei, cu una dintre cele trei categorii de λόγοι. Ceea ce îl interesează este felul în care autorii, pornind de la προγυμνάσματα, μελέται sau λόγος ἐπιδεικτικός, le transformă, prelucrîndu-le într-un spirit şi cu un scop artistic, modul în care ei se detaşează, uneori, complet de ele. Autorul considerat reprezentativ pentru îndepărtarea de la reţetele retorice este Lucian din Samosata, căruia B. P. R. îi consacră aproape întregul capitol intitulat „La création rhétorique". Opera lui Lucian este analizată în permanentă comparaţie cu cea a lui Aelius Aristides, scoţîndu-se în evidenţă procedeele proprii acestui autor, care transformă în literatură formele retorice cele mai diverse (μῦθος, ἔκφρασις, ψόγος, διήγημα, λαλία, etc....). Dar dincolo de această detaşare de locurile şi procedeele comune, B. P. R. urmăreşte originalitatea lui Lucian, care constă în utilizarea dialogului, ca expresia cea mai adecvată spiritului comic şi aptitudinilor dramatice ale acestui autor. Vorbind de originalitatea lui Lucian am adăuga faptul că „conversiunea" sa nu este întîmplătoare, ci este conştientă şi că, dincolo de însăşi mărturia autorului [6], care o explică prin motive de natură filozofică, am putea vedea în această atitudine şi consecinţele unei evoluţii literare. Spiritul comic propriu acestui autor, care lipseşte aproape total contemporanilor săi, este cel ce reclamă dialogul, umorul şi fantezia sa inspiră parodia şi pastişa. Lucian este şi el livresc, este „imitator", dar rezultatele acestei „imitaţii"

[4] Cf. R. Reizenstein, *Hellenistische Wundererzählungen*, Leipzig, 1906.
[5] Cf. J. Bompaire, *op. cit.*, p. 158.
[6] Cf. Bis acc., 32.

sînt comice. Capitolul patru al aceleiaşi secţiuni, intitulat „La rhétorique appliquée" grupează o serie de autori (filozofi, istorici, erudiţi) în aceeaşi perspectivă a relaţiei lor faţă de retorică, deci faţă de παιδεία care domină epoca. B. P. R. se opreşte mai mult asupra istoriografilor din epoca romană, care, după părerea lui, prezintă interes din două puncte de vedere : cel al valorii lor documentare şi cel al surselor utilizate. După ce trece în revistă cîţiva dintre autorii mai importanţi (Arrian, Appian, Dion Cassius, Herodian), autorul dovedeşte că atît valoarea lor documentară, cît şi izvoarele folosite, nu pot fi înţelese în afara intenţiei literare şi educative a istoriografilor, educaţie (παιδεία) care adesea se limitează numai la adunarea unor date diverse, colecţionate şi pentru a informa, dar mai ales pentru a desfăta. Credem că istoriografii acestor secole prezintă interes şi dintr-un alt punct de vedere, care nu intră foarte strict, e drept, în cadrul cercetării lui B. P. R. Este vorba de atitudinea pe care o au faţă de imperiul roman. Aceşti autori sînt contemporani cu reprezentanţii sofisticii a II-a, şi sînt ei înşişi influenţaţi de procedeele literare formulate de aceasta ; cum renaşterea sofistică ni se pare a fi, ca atitudine culturală, o reacţie la dominaţia romană, o dezangajare deliberată faţă de tot ceea ce este roman tocmai prin efortul de a reînvia şi conserva elementul grec, istoriografii reprezintă, în acest context, unicul reflex al realităţii social-istorice, reflex care ia, în general, forma unei admiraţii pentru geniul politic roman. Motivele acestei admiraţii sînt numeroase, evidente, şi ele depăşesc limitele de discuţie fixate de B.P.R. ; am amintit totuşi de această atitudine pentru că ea se leagă de problema valorii istoriografilor ca document social-istoric. Cît priveşte celelalte genuri — cum ar fi literatura erudită, pseudo-ştiinţifică, „filozofică" —, B.P.R. degajă, după o analiză detaliată pe autori, mai multe trăsături comune, oprindu-se însă asupra celei mai importante : subordonarea celor mai felurite intenţii şi domenii de investigare unui singur scop — acela de a desfăta. De aici apariţia unei proze foarte diverse, care îmbină respectul pentru tradiţia clasică cu divertismentul literar, avînd tendinţa de a urma procedeele retorice.

Un alt aspect care, alături de retorică, domină primele secole ale e.n. este religia. B.P.R. se ocupă de această problemă în ultima secţiune a cărţii, intitulată „Le Nouveau", analizînd, pe capitole, reflexele culturale şi literare ale propagării şi dezvoltării creştinismului. Pe de o parte autorul se opreşte asupra ariei profane, invadată de credulitate şi superstiţie, de nevoia unei interpretări religioase a oricărui fenomen natural, caracterizată prin sincretism religios şi prin căutarea unor soluţii în diverse forme mistice, pe de altă parte se ocupă de efortul creştinismului de a se impune în lupta cu παιδεία greacă. Consecinţele literare ale acestor tendinţe sînt producţii cu caracter paradoxografic, pseudo-ştiinţific sau filozofic-religios, reprezentate de autori ca Aelius Aristides, Elian, Artemidoros, Filostrat sau Marcus Aurelius, care există paralel cu o literatură creştină în curs de formare, izvorîtă şi supusă nevoilor doctrinale ale noii religii. Dintre acestea, poate că fenomenul cel mai reprezentativ pentru setea de credinţă a epocii, nerezolvată decît în parte prin răspîndirea creştinismului, este literatura paradoxografică. Însăşi modificarea fundamentală a conţinutului ei ne poate oferi un tablou sociologic al secolelor II—III e.n. Fiind iniţial o secţiune a ştiinţelor naturii, cu intenţia de a

furniza date cît mai exacte despre natura organică, paradoxografia se transformă într-o interpretare religioasă a oricărui fenomen natural, căutînd să scoată la iveală proprietățile oculte ale acesteia, originile sale misterioase și miraculoase. Nevoia de salvare a individului dă naștere și unei literaturi aretalogice pe care B.P.R. o exemplifică prin analizarea acelor Ἱεροὶ λόγοι ai lui Aelius Aristides precum și a *Vieții lui Apollonios din Tyana*, considerată de el ca reprezentativă prin îmbinarea a numeroase elemente caracteristice epocii : caracterul aretalogic și romanesc al povestirii, anecdota și paradoxul, procedeele sofistice cele mai frecvent utilizate (διαλέξεις, μελέται, ἐκφράσεις). Folosind aceeași metodă a analizării autorilor considerați ca cei mai semnificativi, B.P.R. trasează liniile de dezvoltare ale literaturii creștine care, pornind de la homelii adresate comunităților locale, capătă un caracter apologetic și protreptic, transformîndu-se substanțial în secolul III e.n. prin fundamentarea ei filozofică. Am face observația că, în ciuda faptului că B.P.R. își propune să nu lege decît parțial fenomenele culturale de cele social-istorice, întreaga mișcare religioasă din primele secole ale e.n., atît profană, cît și creștină, avea nevoie de o explicitare mai largă a omogenizării lumii elenistice (sub raport geografic, social și lingvistic), a numeroaselor posibilități de interferențe culturale și spirituale pe care le oferă această atît de amestecată comunitate mediteraneană. Astfel ar fi apărut mai clar felul în care παιδεία greacă, inițial renegată în totalitatea ei de către creștini, este absorbită treptat și folosită pentru constituirea unei doctrine creștine, ba și mai mult, felul în care ideologii creștinismului sînt siliți să țină seama de ambianța culturală greacă, de formele literare cele mai curente. În aceste raporturi care se formează în secolele II — III e.n. între o παιδεία greacă și una creștină, se pot observa apropieri și în ceea ce privește expresia lor literară. Se pot stabili asemănări între Clement din Roma și Dion Chrysostomul, între Justin și Maximos din Tyr, între Actele apocrife ale apostolilor și *Viața lui Apollonios din Tyana* sau romanul grec.

B.P.R. consideră că cea mai tipică manifestare literară pentru epoca de tranziție de la elenismul păgîn la cel creștin este romanul grec. Afirmația ni se pare justă în măsura în care romanul reprezintă o noutate în proza literară greacă, dar este greu de stabilit dacă el este o manifestare tipică numai pentru secolele II—III e.n. și dacă nu este exagerat să fixăm limite atît de precise, ținînd seama că fragmente de roman apar încă din sec. I î.e.n. și că modificările sociale și spirituale datorate creării unei οἰκουμένη din perioada elenistică au făcut posibilă apariția acestui gen și i-au imprimat o structură aproape invariabilă. Am formulat, însă, o altă ipoteză referitoare la caracterul „tipic" al romanului pentru secolele II—III e.n., aceea că el poate fi socotit ca o reacție literară greacă față de o incipientă „literatură" creștină, iar faptul că cele mai multe romane păstrate datează din această perioadă, poate fi semnificativ.

Revenind la analiza romanului de către B.P.R., trebuie să arătăm că autorul renunță aproape complet la conceptele de referință — παιδεία și μίμησις — care apăreau ca elemente invariabile în primele două secțiuni ale cărții și că romanul este discutat ca expresie literară a ceea ce el numește „mitul elenistic". B.P.R. nu formulează cu toată claritatea ce înțelege prin „mit elenistic", dar, după parcurgerea capitolului referitor la originea romanului grec, putem deduce că „mit" reprezintă pentru

B.P.R. povestirea tipică care reflectă spiritul epocii. Recunoaştem în această idee, care domină întreg capitolul despre roman, o formulare care îmbină, din cîte ştim, două opinii despre naşterea romanului grec : cea a lui K. Kerényi — care consideră că apariţia acestuia a fost influenţată de larga răspîndire a mitului despre Isis-Osiris şi că romanul este forma literară care a concretizat o dorinţă spirituală, un „Zeitgeist" — şi cea a lui B. E. Perry — care socoteşte că romanul este o formă a literaturii populare, că este elenistică şi nu greacă, datorită spaţiului geografic în care ia naştere şi în care se consumă acţiunea majorităţii romanelor. Semnificaţia pe care o dă B.P.R. noţiunii de „mit" nu este nici una care să reflecte originea religioasă a romanului — aşa cum o făcea K. Kerényi —, nici alta care să facă din acest gen o literatură iniţiatică — precum susţine R. Merkelbach. Pentru B.P.R. „mit" echivalează cu o naraţie în care tema fundamentală şi constantă este soarta individului în lumea elenistică şi elenizată, a izolării sale, temă care determină cele două motive invariabile ale romanului : dragostea şi aventura. Aceasta este concluzia la care ajunge autorul după o minuţioasă şi cumpănită trecere în revistă a celor mai importante ipoteze asupra apariţiei şi structurii romanului grec. Vederile sale sînt de cele mai multe ori apropiate de cele ale lui B. E. Perry, fără a lipsi, însă, explicaţii noi şi interesante. De exemplu, reluînd discuţia asupra naturii romanului grec, B.P.R. consideră că fragmentele papiriacee dovedesc existenţa unei forme primitive a acestuia (Chariton din Afrodisia este socotit de el ca cel mai apropiat de această formă) şi că izvorul acestui nucleu primitiv trebuie căutat în traducerile unor povestiri din egipteană în greacă, similare ca factură cu viitorul roman. Naraţii romaneşti ca *Visul lui Nectanebos*, *Pescarul naufragiat* sau *Prinţul condamnat* reprezintă, după B.P.R., modele tipice după care capacitatea de invenţie a grecilor putea să creeze şi să combine tot felul de povestiri. O altă idee asupra căreia insistă B.P.R. este cea a formei literare specifice noului gen. Autorul susţine că „noutatea" romanului în contextul literar al epocii nu constă atît în capacitatea lui de a combina o serie de procedee şi forme literare deja existente, ci în folosirea prozei narative ca expresie a unor întîmplări cotidiene. Am adăuga în sprijinul acestei idei formulate de B.P.R. că raportarea noului gen la publicul căruia i se adresa poate aduce explicaţii suplimentare. Dacă pînă în epoca elenistică proza este rezervată transmiterii unor informaţii adevărate, sau cu intenţia de a fi adevărate, este acceptată, ca ficţiune, într-un anumit context literar şi este destinată unui public mai restrîns şi cultivat, modificările spirituale determinate de crearea unui nou univers, devenit comun, şi accentuate în secolele următoare, duc la naşterea unui public mult mai larg, mai eterogen, avid de o literatură care să-l delecteze, dar să-i dea în acelaşi timp senzaţia accesului la cultură, mai precis la acele locuri comune din literatură care constituiau gloria trecutului său. De altminteri personajele principale ale romanului, de origine aristocratică şi uneori cu strămoşi legendari bine cunoscuţi, răspund aceloraşi nevoi de idealizare şi înnobilare a unor spirite comune, izolate într-o viaţă cotidiană lipsită de orice strălucire. De aici şi alte trăsături ale romanului grec : pe de o parte apolitismul lui, ca reflex al dezinteresării faţă de viaţa socială şi al individualismului caracteristic epocii, pe de altă parte

folosirea aventurii, ca expresie a evadării, a setei de mister pe care poate să-l ofere necunoscutul.

Cît priveşte raportul romanului grec cu παιδεία transmisă prin retorică şi influenţa exercitată de sofistica a II-a asupra autorilor de roman, B.P.R.exclude ipoteza formulată de E. Rohde în acest sens, dovedind, printr-o analiză a fiecărui autor în parte, că se poate vorbi de o evoluţie în privinţa utilizării locurilor comune şi a procedeelor retorice. Dacă Chariton este, după B.P.R., autorul cel mai apropiat de natura unui roman „primitiv" prin simplitatea compoziţiei şi prin relativa absenţă a înfloririlor retorice, Achilleus Tatios sau Heliodor introduc o serie de procedee comune cu προγυμνάσματα sau μελέται, avînd conştiinţa unei tehnici a compoziţiei. Însuşi modul de a trata aceeaşi temă în maniere diferite — afirmă B.P.R. — reprezintă pentru autorii de roman un fel de προγύμνασμα. Evident că în cadrul unei analize atît de detaliate şi complete — aşa cum face B.P.R. —, Longos este discutat ca un caz particular. Pornind de la *Daphnis şi Chloe* şi în parte şi de la *Etiopicele* lui Heliodor, B.P.R. stabileşte o a doua trăsătură a epocii pe care romanul grec ar reprezenta-o, şi anume religiozitatea. În precizarea locului elementului religios în roman autorul se fereşte să cadă în exces şi este departe de a considera că această proză reprezintă un text iniţiatic [7]. Totuşi el crede că se poate vorbi, mai ales în cazul celor doi autori amintiţi, de o anumită experienţă religioasă, care, pe lîngă motivele dragostei şi ale călătoriei, reprezintă o a doua posibilitate de a înfăţişa izolarea individului şi căutarea unei salvări. Astfel sensul călătoriei eroilor din *Etiopicele* este interpretat de B.P.R. ca un pelerinaj religios care sfîrşeşte printr-un cîştig de experienţă, prin atingerea unei stări de spirit dobîndită în urma contactelor cu trei îndrumători — înţelepţi şi preoţi totodată. Descoperirea unei semnificaţii religioase în pastorala lui Longos datează de multă vreme şi ea stă alături de alte interpretări care văd în *Daphnis şi Chloe* fie o idilă inocentă, fie o formă de evaziune din cotidian. B.P.R. porneşte de la ideea că romanul lui Longos este o dezvoltare „literară" a temei erotice comune întregului gen, dar susţine că această temă erotică este tratată ca o temă religioasă. Şi acest roman reprezintă, după B.P.R., o progresie de la inexperienţă la experienţă, dar cadrul în care se desfăşoară această evoluţie este susceptibil de o interpretare religioasă; corespondenţa între succesiunea ritmurilor naturii, supuse unei πρόνοια divină şi iniţierea în misterele dragostei, stau deopotrivă sub semnul lui Eros; el este simbolul forţei cosmice în care Daphnis şi Chloe nu sînt decît nişte figuranţi, nişte mijlocitori prin care se dezvăluie această forţă. B.P.R. adaugă în sprijinul acestei idei analiza compoziţiei romanului, a asemănărilor cu ceilalţi autori, dar mai ales a diferenţelor care conferă lui Longos un loc atît de special. Sînt supuse pe rînd discuţiei motivul cadrului acţiunii, al eliminării aventurii şi călătoriei, al înlocuirii intervenţiei „soartei" (τύχη) — ca resort al acţiunii — cu succesiunea anotimpurilor. Autorul nu ajunge însă la o concluzie definitivă care să explice de ce s-a îndepărtat Longos de la forma bine stabilită a romanului şi credem că „inovaţia"

[7] Am face observaţia că existenţa romanului lui Chariton reprezintă o excepţie care creează dificultăţi destul de mari în susţinerea tezei lui R. Merkelbach. Adăugăm că B.P.R. consideră că R. Merkelbach şi-a creat teoria mai degrabă pentru a reface, prin roman, misterele, despre care se ştie foarte puţin, decît pentru a dovedi subtextul religios al romanului.

acestuia poate fi, în parte, motivată, prin conştiinţa pe care el o are despre „convenţia" literară (cf. proemiul la *Daphnis şi Chloe*) şi încercarea de a înlocui o convenţie prin alta. De aici şi compoziţia acestei pastorale care trădează o artă (τέχνη) a echilibrului între părţi, a mijloacelor folosite (descrierea, digresiunea, monologul liric, dialogul etc. . . .), a introducerii locului comun (concursul între păstori). În acest sens poate că Longos constituie, faţă de ceilalţi autori de romane, exemplul cel mai clar pentru identificarea modelului literar şi îndeosebi pentru transformarea acestui model prin folosirea lui ca προγύμνασμα.

Într-o secţiune care acordă atîta importanţă romanului grec şi raportului lui cu atmosfera spirituală a epocii, am fi avut curiozitatea să găsim o analiză mai detaliată a unor autori în general puţin studiaţi — Antonius Diogene, Iamblichos sau romanul despre Apollonius din Tyr —, precum şi părerea lui B.P.R. despre fragmentele din Lollianos [8], probabil contemporan cu Achilleus Tatios. Cu atît mai mult cu cît B.P.R. dezbate problemele naturii romanului grec referindu-se în special la teza lui R. Merkelbach, iar fragmentele din Lollianos pot fi şi ele socotite un „Mysterientext".

Pe lîngă concluziile parţiale care recapitulează şi fixează ideile dezbătute în fiecare secţiune, B.P.R. îşi încheie studiul cu o foarte concisă şi clară concluzie generală, în care revine asupra importanţei conceptelor de παιδεία şi μίμησις, concepte care facilitează înţelegerea atmosferei culturale a unei epoci în care raporturile dintre tradiţional şi nou sînt mult mai complicate şi variate decît în secolele anterioare. B.P.R. reia, accentuînd, importanţa factorului μίμησις (mai exact μίμησις ῥητορική), care nu este un element de frînare culturală, ci reprezintă atitudinea destul de circumspectă a unei societăţi care vrea să păstreze şi să consolideze un trecut literar, fără să se lase prea mult constrînsă de acesta. B.P.R. demonstrează prin acest studiu că παιδεία şi μίμησις înseamnă, pentru secolele II—III e.n., atît atitudine culturală, cît şi practică literară, şi că analiza oricărui produs artistic în raport cu aceste concepte ne dă o înţelegere mai exactă a „noutăţii" epocii.

Dacă în cursul acestei prezentări ne-am permis să facem unele observaţii sau să insistăm asupra anumitor capitole, acest lucru se datoreşte meritelor acestui studiu, care invită în permanenţă pe cititor să participe şi să mediteze la expunerea şi punerea în discuţie a unor chestiuni. Adăugăm că dificultatea abordării unor domenii atît de numeroase şi diverse a fost depăşită de către B.P.R. nu numai prin subsumarea materialului cercetat unor idei demonstrate ca fiind fundamentale pentru perioada studiată, ci şi printr-o rigoare a expunerii, prin obiectivitatea selectării datelor şi prin justa importanţă dată autorilor discutaţi, prin efortul de a nu se lăsa furat de varietatea şi uneori ambiguitatea chestiunilor. Cartea lui B.P.R., chiar dacă nu ajunge întotdeauna la soluţii sau concluzii definitive, are marea calitate de a pune în discuţie, cu mult simţ critic şi seriozitate, o serie de probleme care, din unghiul de vedere şi în felul în care sînt privite, reprezintă o imagine culturală a Greciei tardive, aşa cum şi-a propus autorul ei.

---

[8] Cf. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn, 1969, Heft 3, Band 4, şi 1970, Heft 1, Band 5.